

КОМЛЄВ О.О.
Київський національний університет
Імені Тараса Шевченка

ПАЛЕОГЕОМОРФОЛОГІЧНЕ КАРТОГРАФУВАННЯ В СРСР І В УКРАЇНІ

В колишньому СРСР і Україні палеогеоморфологічне картографування почало складатись в середині минулого століття. Цьому сприяли праці В. Котлукова [19], А. Леворсена [21], Л. Рухіна [26], М. Веклича [6], В. Галицького [7,8], А. Наумова, О.

Вострякова, В. Зайонця [22], І. Соколовського [27], О. Спірідонова [28, 29], Ю. Чемекова [32]. В них розглядалися зміст, принципи, методики складання палеогеоморфологічних карт, прийоми і способи зображення на них рельєфу, вибір його “вікових” інтервалів. В значній мірі цьому сприяв досвід зображення палеорельєфу на палеогеографічних картах атласів СРСР і його регіонів [1-3]. Одним з перших таких регіональних досвідів в СРСР був “Атлас палеогеографічних карт Української та Молдавської РСР” [4], виданий в 1960 р. під редакцією В.Бондарчука. В ньому був використаний літолого-палеогеографічний принцип картографування. Палеорельєф на картах атласу показувався як результат дії різних комплексів древніх екзогенних процесів на денудаційних і акумулятивних поверхнях, різних за висотами, розчленованістю, палеогеографічними обстановками формування. Морські, перехідні, частково суходільні, ділянки акумуляції тут зображені разом з літолого-фаціальним складом осадових порід, якими вони були складені. Недостатня фактична основа і схематичний показ рельєфу є характерними для більшості регіональних картографічних видань того часу. Разом з тим, і палеогеоморфологічні карти, які будувались тоді для окремих регіонів СРСР (Центральної Росії, Поволжя, півдня Європейської частини, Уралу, районів Сибіру та Далекого Сходу) часто зберігали означені недоліки палеогеографічних, хоч дедалі і ставали більш тематичними. На наш погляд, одною з перших широко відомих спеціальних палеогеоморфологічних карт є “Карта поверхностей выравнивания и кор выветривания СССР масштаба 1:2500000” (1972). На ній поєднані дані про сучасний похований рельєф минулих етапів розвитку, його реконструкцій, корелятивних (конформних) відкладів [7, 13]. В 70-ті роки ХХ ст. на геоморфологічних нарадах, у виданнях досить активно обговорювались принципи складання палеогеоморфологічних карт, оскільки готувався “Палеогеоморфологический атлас СССР”, виданий в 1981 [23]. Більшість фахівців вважали, що за основними розділами (принципами) побудови легенди вони повинні бути аналогічні геоморфологічним, але суттєво відрізнятися від них змістом інформації і формою її відображення на картах. В остаточному варіанті принципової схеми легенди карт атласу був використаний літолого-палеогеографічний підхід [10,11,33], який, на думку його укладачів, відповідав також і науковим і практичним завданням геоморфологічного аналізу і зближував концептуально геоморфологічне і палеогеоморфологічне картографування. В уніфікованій легенді регіональних карт атласу відображені морфологія і генезис рельєфу суші і дна моря, вік реліктового рельєфу суші, спряжені з рельєфом відклади і екзогенні корисні копалини, що їм контролювались. “Геоморфологическая карта СССР масштабу 1:2500000” (1985), складена на морфоструктурно-морфоскульптурній основі, вміщує в узагальненому виді дані про мезозой-кайнозойську історію розвитку рельєфу території СРСР [9].

Палеогеоморфологічні дослідження в Україні тривалий час були частиною робіт в СРСР і з природно-географічних, історичних, економічних, стратегічних, інших причин і випереджали за їх рівнем загальносоюзні. В Україні, вони традиційно мали тісний зв'язок з геолого-знімальними і пошуковими на різні корисні копалини (пізніше гідротехнічними і меліоративними), використовували якісну структурно-тектонічну основу і сучасні теоретичні ідеї. Найважливіший внесок на етапі первинного нагромадження фактичного матеріалу, теоретичних узагальнень та методичних розробок, необхідних для становлення палеогеоморфології в Україні, в різні роки мали роботи О. Карпинського, В. Ласкарева, В. Лучицького, Д. Соболева, М. Соколова, П. Тутковського, В. Бондарчука, М. Дмитрієва, П. Заморія, К. Геренчука, В. Крокоса, Б. Лічкова, Г. Лунсгерсгаузена, В. Сябряя, В. Чирвинського, І. Слензака, В. Славина, М.Веклича, О. Маринича, І. Соколовського, Т. Вадимова, Г. Виноградова, П. Ельянова, В. Додатка, В.Рябенка, В. Кондрачука, В.Сологуба, І. Чебаненка, О. Гойжевського, П. Гожики, В. Тимофєєва, Ю. Кошика, М. Самаріна, Л. Галецького, Ю.Селіна, В. Нагірного, С. Цимбала, Б. Ніколаєнка, В. Палієнко, І. Черваньова, В. Веліканова, Г.Бачинського, А. Богущького, М. Демедюка, Б. Воловник, Б.Власова, В. Соловицького, В. Гаврилишина, І. Гофштейна, А.Радзівіла. Вони створили

потрібні умови для постановки тут широкомасштабних спеціальних палеогеоморфологічних досліджень окремих етапів розвитку рельєфу, які дозволили встановити тісний зв'язок морфогенезу з процесами літогенезу та металогенічними епохами. Найбільш важливими для палеогеоморфології були розроблені схеми стратиграфічного розчленування осадочних порід, створення умов для проведення якісного аналізу чинників древнього морфогенезу і літогенезу, зокрема, геологічної структури, літолого-петрографічного складу, тектонічних і неотектонічних рухів, палеокліматичних умов, зв'язок з сучасною геоморфологічною будовою різних регіонів України. Завдяки їм була створена надійна фактична основа у вигляді літолого-стратиграфічних, тектонічних, геоморфологічних, геофізичних, інших видів карт.

Перші спеціальні палеогеоморфологічні реконструкції окремих етапів мезозою і кайнозою, в комплексі з палеогеографічними, проводились на Українському щиті В. Ласкаревим, В. Лучицьким, Д.Соболевим. В кінці 30-х років ХХ ст. були виконані (Д.Соболев, Г. Лунсгерсгаузен, М.Дмитрієв) і перші теоретичні узагальнення з палеогеоморфології дочетвертинних етапів розвитку рельєфу Українського щита, побудовані схематичні карти, виділені крупні поховані форми рельєфу – височини, палеодолини. В 1960 р. був виданий, відзначений вище, “Атлас палеогеографічних карт Української та Молдавської РСР”. Фактичною основою атласу були переважно результати геолого-знімальних робіт масштабу 1:200000, що тоді велись, і, тому, карти його відзначаються в показі древнього рельєфу схематичністю. Появі більш детальних спеціальних палеогеоморфологічних карт в Україні сприяло проведення на більшій її території середньо - і великомасштабних робіт - геолого-знімальних, геолого-пошукових, гідротехнічних і меліоративних і накопичення необхідного фактичного матеріалу. Палеогеоморфологічні дослідження при цьому, маючи власні мету і завдання, виконувались переважно в комплексі з літолого-фаціальними, літолого-мінералогічними, структурно-тектонічними. В 1966 р., нагромаджений на той час фактичний матеріал з палеогеоморфології, був узагальнений М. Векличем у монографії “Палеогеоморфологія області Українського щита”, першому крупному теоретико-методологічному і регіональному палеогеоморфологічному дослідженню в колишньому СРСР [6]. М. Векличем був вперше проведений глибокий історичний аналіз розвитку рельєфу у зв'язку з тектонічною і кліматичною циклічністю в мезозої-кайнозої, запропонована морфогенетична класифікація типів, форм і елементів древнього рельєфу, приведені палеогеоморфологічні карти-схеми окремих етапів і методика їх складання. В наступні роки палеогеоморфологічні дослідження в Україні велись в комплексі з палеогеографічними, палеотектонічними, прогнозно-пошуковими. В 70-ті роки Л. Галецьким, О. Гойжевським, Н. Кальною, Ю. Селіним, О. Шевченко, іншими дослідниками, складались структурно-палеогеографічні середньомасштабні карти основних металогенічних епох мезозою і кайнозою Українського щита, на яких, зокрема, були показані також і морфогенетичні категорії палеорельєфів. В наступні роки різним питанням палеогеоморфології Українського щита і інших регіонів України були присвячені роботи М. Веклича, В. Галицького, О. Гойжевського, П. Ельянова, Ю. Кошика, І. Мельничука, В. Палієнко, М. Барщевського, С. Бортника, І. Залеського, К. Заруцького, А. Івченка, І. Іллічової, О. Комлева, В. Нагірного, Н. Погорільчук, О. Ремезової, В. Тимофєєва, Ю. Філоненка, Е. Ярцевої. Загальний високий рівень палеогеоморфології в Україні був однією з причин проведення тут міждержавної наради “Палеогеоморфология и эволюция древнего рельефа” (Київ, 1993).

З початку 70-х років спеціальні палеогеоморфологічні дослідження мезозойських і кайнозойських етапів розвитку рельєфу Українського щита і інших регіонів України активно ведуться кафедрою геоморфології та палеогеографії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Науковцями її були розроблені і застосовані методики комплексного палеогеоморфологічного аналізу, складання палеогеоморфологічних карт крупного і середнього масштабів [5, 12, 14, 15, 20, 24, 25, 30, 31]. Нами були узагальнені

матеріали цих досліджень, зображені на палеогеоморфологічних картах окремих етапів мезозою-кайнозою. На цих картах поєднані морфогенетичний і історико-генетичний принципи картографування рельєфу, але не завжди було показане спеціальне літолого-палеогеографічне навантаження. Про те, детальніше показувались реконструйовані лінійні орогідрографічні елементи древніх поверхонь – тальвеги долин і долиноподібних знижень і вододільні. Найбільш консервативними формами палеорельєфу є долини, які добре зберігаються в природі і відтворюються найбільш достовірно. Древні вододільні лінії межиріч спеціально можуть виноситись на палеоорографічні, інколи палеогеоморфологічні і палеогеографічні карти. Певні поєднання і рисунки лінійних елементів дозволяють реконструювати древні річкові (долинно-річкові) системи або басейни поверхневого стоку суші, а також морського дна відповідних морфоциклів розвитку рельєфу. Водночас, площі земної поверхні (древні і сучасної), зайняті древніми річковими басейнами поверхневого стоку, яким властива морфологічна і морфолітогенетична зональність. Так, поетапний аналіз розвитку рельєфу в мезозої-кайнозої і співставлення їх палеогеоморфологічних карт вказує на консервативність тут басейнів, які, незважаючи на перманентні перебудови, зберігали і нарощували свої стабільні ділянки, що вказує на направленість їх еволюції. Просторово-часові масштаби і виявлені ознаки системної організації в них морфологічних (морфолітогенетичних) елементів дозволяють називати їх “басейновими історико-динамічними морфосистемами”. Нами розроблені спеціальні палеогеоморфологічні карти цих морфосистем [16, 17, 18]. Помітними і найбільш інформативними для палеогеоморфологічних реконструкцій є древні поховані долини, що утворюють своєрідну долинну формацію цих басейнів. Значний внесок у дослідження долинної формації різних регіонів України мають роботи М. Веклича, В. Галицького, О. Гойжевського, Ю. Кошика, О. Комлева, В. Нагірного, М. Самаріна, В. Тимофєєва, В. Якимовича.

Подальший розвиток палеогеоморфологічного картографування в нашій країні, на наш погляд, пов'язаний з традиційними (зокрема морфоструктурними) і новими напрямками геоморфології. До останніх ми відносимо морфохронодинамічний аналіз геоморфологічних формацій (сучасних і древніх) території України, а також окремих її елементів (басейнових історико-динамічних морфосистем, долинних формацій тощо)

Література

1. Атлас литолого-палеогеографических карт Русской платформы и ее геосинклинального обрамления. Масштаб 1: 5000000. Ч.1,2. - М.-Л.: Госгеолтехиздат, 1960, 1961.- 423 с.
2. Атлас литолого-палеогеографических карт СССР, т.1-4, Всесоюзный аэрогеологический трест Мингео СССР. - М.: 1967-1969.- 851 с.
3. Атлас литолого-палеогеографических карт юрского и мелового периодов Западно-Сибирской равнины в масштабе 1:5000000. - Тюмень: ЗапСибНИГНИ, 1976.- 24 с.
4. Атлас палеогеографических карт Украинської і Молдавської РСР. Масштаб 1:2500000. - К.: АН УРСР, 1960.-78 л. карт.
5. Бортник С.Ю. Эволюция палеорельефа территории Верхнего Побужья в мезозое-кайнозое. Автореф. дисс... канд. геогр. наук. - К., 1992. - 29 с.
6. Веклич М.Ф. Палеогеоморфология области Украинского щита (мезозой, кайнозой). - К.: Наукова думка, 1966.- 120 с.
7. Галицкий В.И. Палеогеоморфологическая карта и некоторые особенности ее построения // Проблемы геоморфологического картирования. - Л.: Недра. - 1975. - С.199-200.
8. Галицкий В.И. Основные принципы и методы палеогеоморфологического анализа: На примере терр. Приднепровской низменной равнины. Автореф. дисс... д-ра геогр.наук. - Л., 1969. - 48 с.

9. Геоморфологическая карта СССР 1:2500000 масштаба. - М.: ГУГК, 1987. - 16 л. карт.
10. Горелов С.К. О литолого-палеогеографическом подходе к решению проблемы геоморфологического и палеогеоморфологического картирования // Советская геология. - 1975. - № 12. - С. 28-40.
11. Горелов С.К., Еремин В.К., Леонов Б.Н. Принципы составления палеогеоморфологического атласа СССР // Геоморфология. - 1975. - №3. - С.5-14.
12. Грубрин Ю.Л., Кошик Ю.А., Тимофеев В.М. Составление специальных палеогеоморфологических карт при поисках россыпей в условиях СЗ части Украинского щита // Проблемы геоморфологического картирования. - Л.: Недра, 1975. - С.203-204.
13. Карта поверхностей выравнивания и кор выветривания СССР. Масштаб 1:2500000. - Л.: Недра, 1972. - 16 л.
14. Комлев А.А. Мезокайнозойский долинный морфолитогенез северо-западной части Украинского щита и его влияние на образование россыпей. Автореф. дисс. канд. геогр. наук. - К., 1988. - 24с.
15. Комлев А.А. Современные проблемы палеогеоморфологии и палеогеоморфологического картографирования // Мат-лы XXIII пл. ГК РАН "Проблемы специализированного геоморфологического картографирования". - Волгоград: Перемена.- 1996. - С. 72-74.
16. Комлев О. О. Складання карт басейнових історико-динамічних систем рельєфу – напрямок геоморфологічного картографування // Картографія та вища школа. Вип.5. - К.: 2001.- С. 36-39.
17. Комлев О.О., Возбранна О.М., Гулий Р.Г. Карти динаміки басейнових історико-динамічних систем рельєфу // Картографія та вища школа. - Вип.8. - К.: 2003. - С. 109-112.
18. Комлев О.О. Картографування історико-динамічних басейнових геоморфосистем // Картографія та вища школа. - Вип.11. - К.: 2007. - С. 45-49.
19. Котлуков В.А. Значение и методы построения палеорельефа суши платформенных областей // Методы палеогеогр. исслед. - 1964. - Сб.1.- С.96-109.
20. Кошик Ю.А. Региональный палеогеоморфологический анализ древних платформенных равнин Украинского щита и Волыно-Подольской плиты. Автореф. дис. док-ра геогр. наук. - К., - 1990. - 45 с.
21. Леворсен А.И. Палеогеологические карты. - М.: Гостоптехиздат, 1962.- 152 с.
22. Наумов А.Д., Востряков А.В., Зайонц В.Н. Основные принципы и методы составления палеогеоморфологических карт // Проблемы палеогеоморфологии. - М.: Наука. - 1970. – С. 225-232.
23. Палеогеоморфологический атлас СССР. - Л.: ВСЕГЕИ, 1983. - 60 л. карт.
24. Погорільчук Н.М. Басейнова організація мезозой-кайнозойського морфолітогенезу північного і центрального Волино-Поділля. Автореф. дис... канд. геогр. наук. - К., 2002. - 19 с.
25. Ремезова О.О. Історія розвитку рельєфу Овруцького кряжу та його обрамлення в мезозой-кайнозой. Автореф. дис. канд. геогр. наук. - К., 1997. - 24 с.
26. Рухин Л.Б. Основы общей палеогеографии. - Л.: Гостоптехиздат, 1962. - 628 с.
27. Соколовский И.Л. О составлении палеогеоморфологических карт территории Украины // Вопросы региональной палеогеоморфологии. - Уфа, 1966. - С.77-78.
28. Спиридонов А.И. Геоморфологическое картирование. - М.: Географгиз, 1952.- 186 с.
29. Тимофеев В.М. Разломно-блоковые структуры и их отражение в рельефе северо-западной части Украинского щита (на прмере Коростенского плутона). Автореф. дисс... канд. геол.-мин. наук. - М., 1982.- 22 с.
30. Філоненко Ю.М. Палеогеоморфологічний аналіз річкових басейнів Правобережжя Середнього Придніпров'я та прогноз їх техногенного забруднення. Автореф. дис...канд.геогр.наук. - К., 2001. - 16 с.

31. Чемяков Ю.Ф. Проблемы возраста рельефа и методы его определения // Изв. ВГО. - 1968. - Т.100. - № 4.- С.299-307.

32. Эпохи региональных континентальных перерывов (объяснительная записка к палеогеоморфологическому атласу СССР). - Л.: Недра, 1982.- 201 с.

Надійшла до редакції 21.04.08